

18e EEUWSE WESTERWALDSE KLEIPIJPEN GEVONDEN IN GRENZHAUSEN.

door Martin Kügler.

Naast het geglazuurde steengoed worden sedert + 1700 ook in het Westerwald kleipijpen gemaakt.

Dit is de lezers van de P.K.N. bekend en in de laatste jaren is er in de P.K.N. over 18e eeuwse Westerwaldpijpen geschreven. Het ging hier echter steeds om pijpen die niet op de plaats van fabricage gevonden waren. Tot voor kort waren er in het Westerwald geen pijpen uit de achttiende eeuw bekend. De pijpenproductie was in hoofdzaak bekend uit archiefgegevens, maar men wist niet precies welke pijpen gefabriceerd werden. Gedurende de laatste twee jaren is het mij gelukt om op twee vindplaatsen ongeveer 1500 pijpfragmenten te vinden. Het gaat daarbij om fragmenten, die geen sporen van gebruik vertonen, dus niet gerookt zijn. Vermoedelijk waren het pijpen die bij het bakken beschadigd waren en daarna werden weggeworpen. Aangezien de pijpen over een groot gebied verspreid lagen is een algemene datering niet mogelijk.

Het grootste deel van mijn pijpenverzameling bestaat uit 18e eeuwse pijpen, slechts enkele komen uit de 19e en 20e eeuw. Alvorens een klein deel van de gevonden pijpen te beschrijven, is het noodzakelijk wat algemene informatie te geven over de pijpenbakkerij in het Westerwald. Kleipijpen werden in de plaatsen Höhr, Hillscheid (korte tijd), Grenzau (korte tijd), Ransbach en Baumbach gefabriceerd. Deze plaatsen behoorden tot aan 1806 tot het " Kurfürstentum Trier ". De plaatsen Grenzhausen, Hilgert, Alsbach, Hundsdorf en Faulbach behoorden tot het " Grafschaft Wied ".

Dit onderscheid is belangrijk voor de 18e eeuw, omdat de onderdanen van de keurvorst van Trier katholiek, en die van de Graaf (later vorst) van Wied protestant waren.

Tussen de beide inwonersgroepen bestonden in de 18e eeuw nauwelijks betrekkingen. De pijpenbakkers uit het gebied van Trier en Wied waren elkaars concurrenten en geen partners. Beide groepen hadden een gilde, die strikt van elkaar gescheiden waren. De pijpenbakkers uit Trier hadden een gildereglement dat van 1776 tot 1819 van kracht was.

De pijpenbakkers uit Wied hadden in 1769 een reglement van ambachtslieden en pas in 1792 kwam er een gildereglement. Bij de oprichting van het gilde uit Wied werd ook een lijst van pijpenbakkers opgesteld, zoals vermeld door Augustin en Nijhof (zie P.K.N. nr.13).

Er dient echter op gewezen te worden dat de genoemde meester-

pijpenbakkers alleen uit de protestantse plaatsen Grenzhausen, Hilgert, Alsbach, Hundsdorf en Faulbach kwamen. Tijdens het archiefonderzoek kon ik alle genoemde personen nauwkeurig identificeren en tot 3 generaties terug volgen.

Uit de plaatsen behorende tot het gebied van Trier is een soortgelijke lijst uit 1775 en een lijst uit 1803 bekend. Een totaal overzicht van alle in het Westerwald bekende pijpenbakkers met genealogische vermelding zal misschien later gepubliceerd worden.

Tot nog toe is over de relatie tussen Westerwaldse pijpmakers en pijpmakers uit andere plaatsen, b.v. uit Nederland, weinig bekend. Pijpen en pijpaaarde werden van Vallendar of Bendorf aan de Rijn naar Nederland vervoerd, of via de Moezel naar Frankrijk. Op deze handelsroutes zullen enkele handelaren nieuwe modellen uit Gouda of andere plaatsen naar het Westerwald hebben meegenomen, waar ze dan nagemaakt werden. Van deze vervalsingen zijn veel voorbeelden te geven. Daardoor is het tot nog toe moeilijk te zeggen of er typisch Westerwaldse modellen bestaan. Er moet nog veel onderzocht worden.

E. Nijhof heeft in zijn artikel de 18e eeuw beschreven. Deze beschrijving komt exact overeen met de gevonden pijpen uit een van de vindplaatsen. Deze pijpen zijn goed afgewerkt en de naden zorgvuldig getremd. Alle pijpen zijn geglaasd en de kopopeningen gebotterd.

Bijna alle pijpekoppen zijn aan de ketelrand geradeerd. De radering bestaat uit kleine lange rechthoekjes, slechts 1 exemplaar is bekend met een radering van kleine driehoekjes. De pijpen met een hiel hebben meestal een gladde kop zonder versiering. De vormenrijkdom is veel groter dan bij de rondbodempijpen.

Alle hielpijpen zijn gemerkt aan de onderkant van de hiel. Slechts een paar hebben in plaats van een hielmerk een merk aan de binnenzijde van de kop.

De rondbodempijpen zijn op de ketel vaak versierd, maar het aantal modellen is beperkt. De kop gaat langzaam over in de steel. De hoek tussen kop en steel bedraagt bij de hiel- en rondbodempijpen steeds meer dan 100 graden.

Verder komen er nog rijk versierde vissebekpijpen voor.

De merken zijn meestal op de onderzijde van de hiel of aan de onderkant van de kop geplaatst.

Hielmerken hebben bijna altijd een zijmerk op de hiel. De combinatie hielmerk of onderkantmerk met een merk aan de binnenzijde van de kop komt slechts 1 maal voor (afb.10).

Meestal zijn de pijpen zonder steel gevonden, zodat men geen relatie kan aangeven tussen de maker (die op de steel genoemd

wordt) en de merken op de pijpekop.

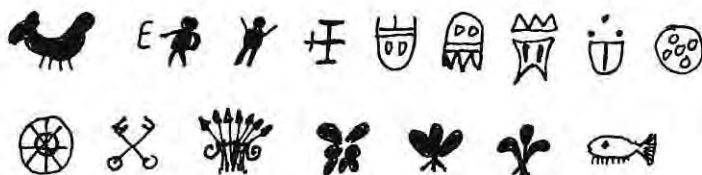
Ook de archiefstukken bieden weinig uitkomst. Uit de opgemaakte afspraken van de pijpenbakkers uit Wied in 1775 is bekend, dat GH voor Grenzhausen en HG voor Hilgert staat. De gebroeders Dorn (Johannes, Peter en Wilhelm) wordt het merk "zeven Hollandse pijpen" toegewezen.

Uit mijn verzameling zijn de volgende merken bekend:

cijfers: 16, gekroonde 16, gekroonde 17, 46, gekroonde 46 (zeer veel), gekroonde 90.

letters: B, D, gekroonde D, K, M, P, R, gekroonde T, W, gekroonde W, W op gearceerde achtergrond, gekroonde AW, gekroonde GH, HB, HD, IL, gekroonde SP, WD, gekroonde WD, WR, AVS, B_W^B , IHD, gekroonde ISER, gekroonde SPW, STR, $B^V B$ en het merk IWS
SPO

figuren:

Als zijmerk zijn bekend: 90% het wapen van Gouda, minder voorkomen een K en een W op de linker- respectievelijk rechterzijde van de hiel, een P en een K, een cirkeltje op één of beide zijden, een dubbele punt op één of beide zijden, 3 punten op de rechterzijde en op de linkerzijde.

De stelen zijn dikwijls van opschriften voorzien, die de pijpmaker en/of de plaats van herkomst aanduiden.

Veelvoorkomend op steelfragmenten is het opschrift "IN GOUDA" waarbij Gouda foutief geschreven is. In ieder geval heeft men geprobeerd een Westerwalds produkt als Gouds uit te geven.

Een duidelijk voorbeeld hiervan is de steel met het opschrift "STEINEBACH IN GOUDA" (afb.26)

Tot slot nog enige opmerkingen over het probleem van de Peter Dorni pijpen, waarvan ik enige exemplaren gevonden heb.

Een verklaring voor de "I" heb ik niet, toch kan ik enige onjuiste veronderstellingen recht zetten.

Allereerst is er geen enkele aanwijzing dat er tussen de pijpmakers onderling een uiteenzetting over deze pijp is geweest. Ook de veronderstelling, dat er geen Peter Dorn geleefd heeft is onjuist. De eerste Peter Dorn duikt in 1695 in Grenzhausen op en is tot 1704 te volgen. Jammergenoeg is zijn beroep niet

vermeld. Van 1717 tot 1738 wordt weer een Peter Dorn genoemd, die in 1694 geboren werd. In 1734 en 1738 wordt hij als pijpenbakker genoemd. Hij heeft een zoon, Peter genaamd, die samen met zijn broers Johannes Henrich en Johannes vanaf 1770 de pijpenfabriek en groothandel " Gebrüder Dorn " beheerde. Deze Peter was gelijktijdig " Obermeister " van de pijpenbakkers van 1769 tot 1791. Daarnaast was er nog een Peter Dorn, die een neef van de Obermeister was. Beiden zijn bij de oprichting van het gilde te oud en zijn met werken gestopt, zodat ze in de gildelijst niet meer genoemd worden.

Hun beide zonen, die ook Peter heetten, zijn nog te jong om lid te zijn van het gilde.

Ook de theorie dat de " I " van Dorni een Romeinse I moet zijn en de naam gelezen zou moeten worden als Peter Dorn de eerste klopt niet. De opgegraven pijpen stammen uit de 18e eeuw, en alle uit de archiefbronnen bekende Peter Dorns werden nooit genummerd. In de 19e eeuw kwam dit wel voor.

Soms werd wel b.v. Peter Dorn de oude of Peter Dorn de jonge als toevoeging vermeld.

De "Obermeister Peter Dorn " heeft zijn pijpen nooit alleen gemerkt, maar deed dit samen met zijn broers onder het merk " GB DORN " of " GEBRUDER DORN IN GH ".

BESCHRIJVING VAN DE AFGEHEELDE PIJPEN.

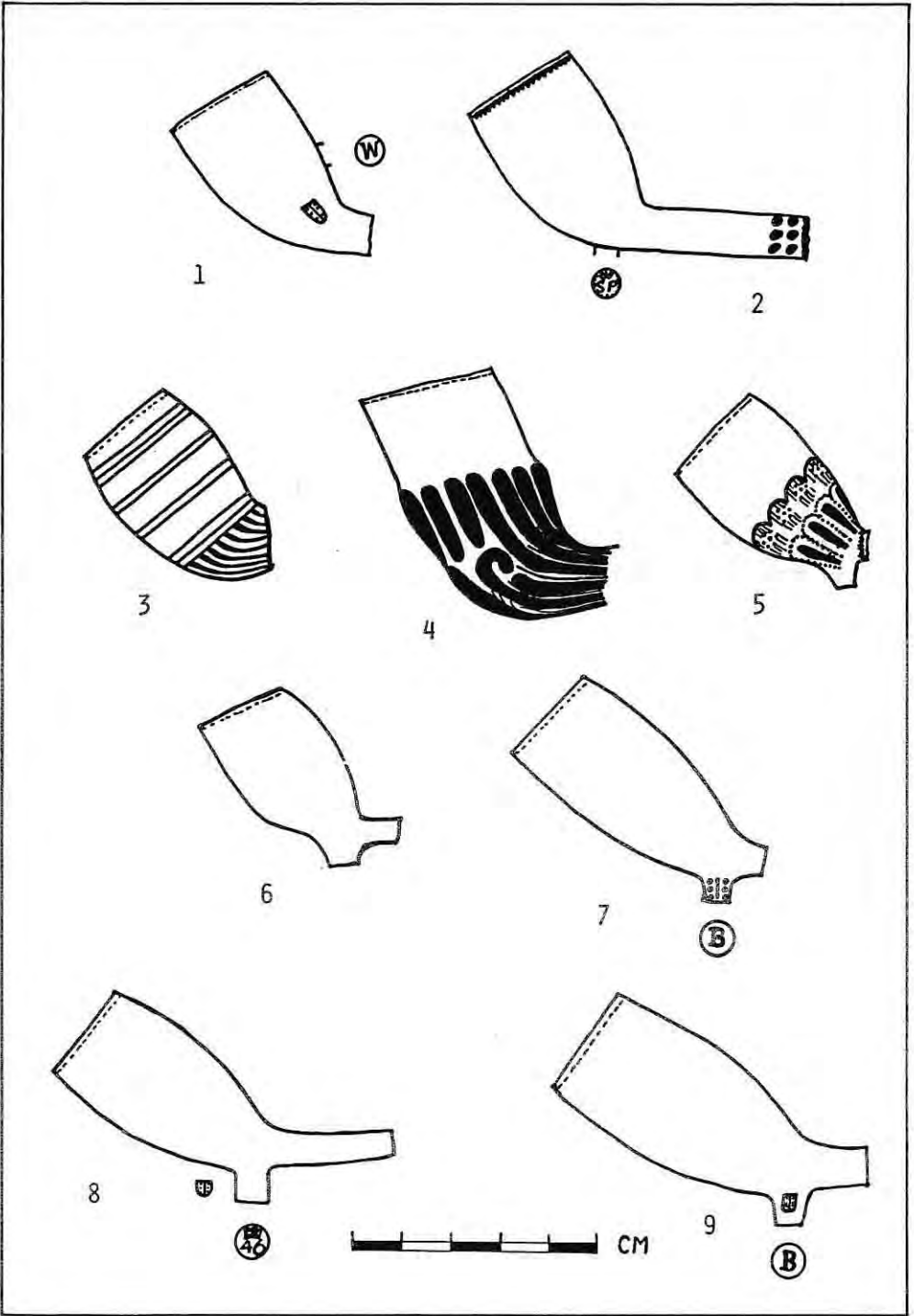
1. Rondbodempijp. Merk binnenkant kop, W. Zijmerk: het wapen van Gouda. Maker onbekend. Het merk W komt op veel pijpen voor, maar kan niet aan een bepaalde pijpmaker worden toegeschreven. De " W " staat niet voor Westerwald. De pijp is een Westerwalds produkt.
2. Rondbodempijp. Merk: gekroonde SP. Steelversiering is met een stempel aangebracht. De koprand is geradeerd met een cirkel van kleine driehoeken. Westerwalds produkt, maker onbekend.
3. Rondbodempijp. Kop zonder steel en zonder merk. De kopversiering is in de vorm gegraveerd. Westerwalds produkt.
4. Rondbodempijp. De steel is achter de kop afgebroken. Geen merk. Westerwalds produkt.
5. Hielpijp met het merk HD. Kopversiering in de vorm gegraveerd. Dit model is meerdere malen gevonden. De afzonderlijke fragmenten vertonen kleine verschillen. Westerwalds produkt, de eigenaar van het merk HD is onbekend.

6. Hielpijp. De hiel is afgebroken. Geen versiering. Westerwalds produkt, de maker is onbekend.
7. Hielpijp. Merk B, zijmerk het wapen van Gouda. Geen versiering, Westerwalds produkt van onbekende maker.
8. Hielpijp. Merk de gekroonde 46, zijmerk het wapen van Gouda. Zijmerk in de vorm gegraveerd. Gefabriceerd in het Westerwald.
9. Hielpijp. Merk B, zijmerk het goudse wapen. Westerwalds produkt, de pijpmaker is onbekend.
10. Hielpijp. hielmerk en merk binnenzijde van de kop: twee gekruiste sleutels. De combinatie van deze twee merken is ongewoonlijk. Westerwalds produkt, de eigenaar van het merk is niet bekend.
11. Hielpijp. Merk de gekroonde 46, aan beide zijden van de hiel een cirkel. Kop en steelrest zijn glad. Het zijmerkje is in de vorm gegraveerd. Westerwalds produkt.
12. Steel. De versiering is in de vorm gegraveerd. Opschrift: GAUDA 1730. De maker is onbekend, maar komt zeker uit het Westerwald, omdat zulke stelen vaker voorkomen. De foutieve schrijfwijze duidt op een produkt buiten Gouda. Er zijn meerdere stelen met het opschrift Gouda bekend, b.v. IN GOUDA, GAUDA 1739, GAUDA 1756, GOUDA : I.P. Vooral het opschrift IN GOUDA komt veel voor, ook wel fout geschreven GUODA of GAUDA.
13. Steel. De versiering is in de vorm gegraveerd. Opschrift: DORN 1745. De maker is een lid van de familie Dorn. De pijp is in Grenzhausen gemaakt, aangezien de Dorns uitsluitend in deze plaats werkzaam waren. (afgezien van latere verhuizingen naar Nederland) In 1745 waren er 3 pijpenmakers die Dorn heetten: Jacob Henrich, geb. 1700, Peter, geb. 1694 en Wilhelm geb. 1698.
14. Steel. In de vorm is het volgende opschrift gegraveerd:

GEB RUE	Makers zijn de gebroeders Dorn in Grenzhausen.
DER DOR	De betekenis van de toevoeging EBG is onduidelijk.
NIN GRE	De gebroeders Dorn waren in Grenzhausen de eersten die het pijpmaken fabrieksmatig beoefenden.
NTZ HAU	
SEN EBG	

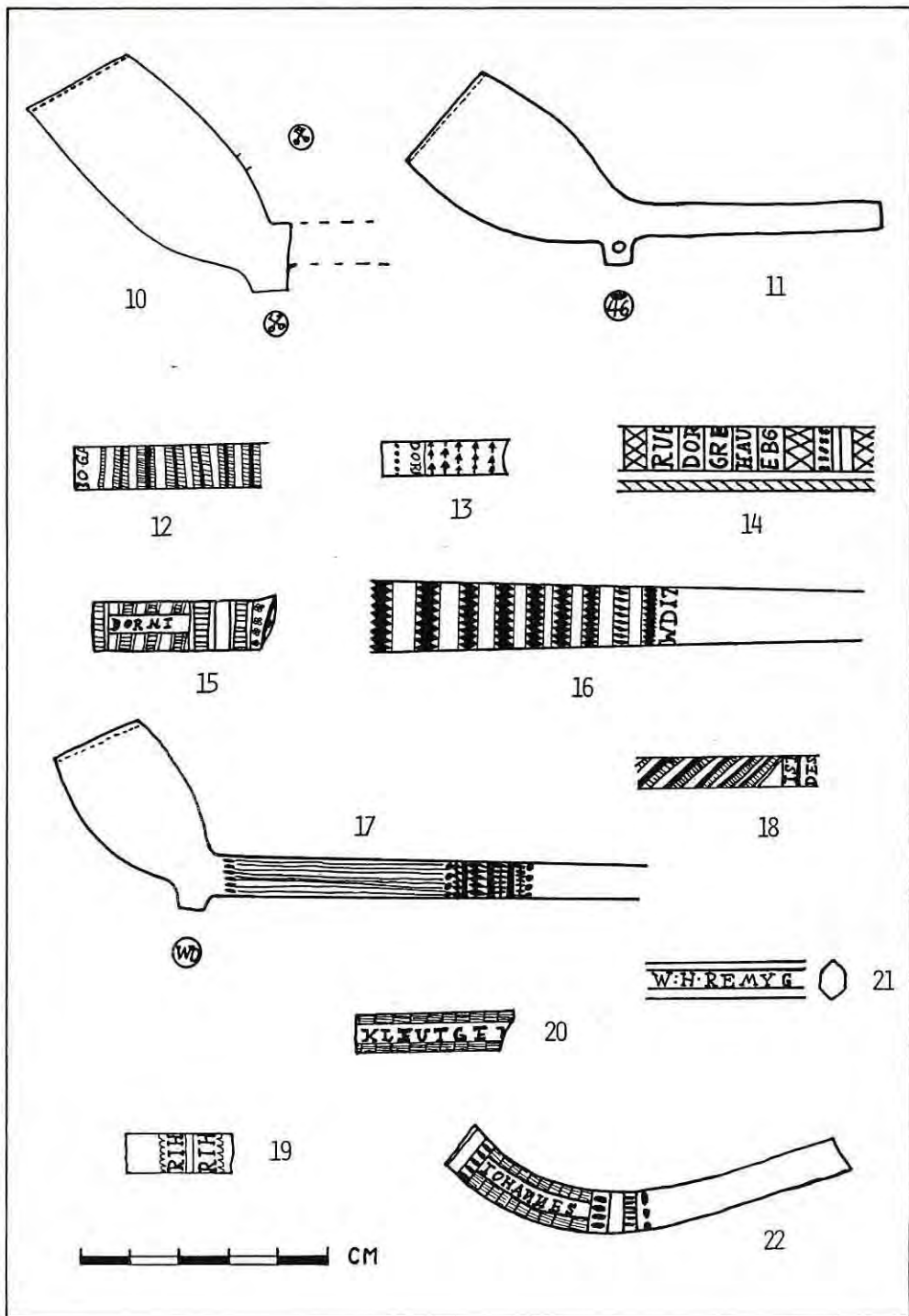
 In 1770 werden de drie broers genoemd: Peter, geb. 1728, Johannes geb. 1734 en Johannes Henrich, geb. september 1737. Hun vader was Peter Dorn, geb. 1694. De 3 broers hebben vermoedelijk tot 1790/1795 samen gewerkt. Peter Dorn, geb. 1728 was van 1769 tot 1791 Obermeis-

ter van de pijpenbakkers uit Wied.

15. Steel. Opschrift PETER DORN I. De maker is Peter Dorn in Grenzhäusen. Deze naam komt veel als pijpmaker voor en is niet nader aan te geven.
16. Steel. Opschrift WD 1739. De maker Wilhelm Dorn is in 1698 in Grenzhäusen geboren. Hij wordt in 1729 als pijpmaker genoemd en is sinds 1724 in Grenzhäusen bekend. Deze steel werd samen met een stort van dezelfde pijpen in Grenzhäusen gevonden. Het model is in afb. 17 afgebeeld.
17. Hielpijp. Merk WD. Steelversiering: geometrische vormen met lengtestrepen. Van deze pijp zijn $\pm$ 300 exempl. gevonden, tezamen met enkele andere fragmenten. De maker is vrijwel zeker Wilhelm Dorn, die deze pijpen in 1739 of weinig later gemaakt heeft. De pijpen zijn goed geglaasd en afgewerkt. De lengte zal tussen de 20 en 25 cm bedragen. De klei is van een fijne gelige soort.
18. Steel. Opschrift ISER:..H.
DESH:HIL
Omdat er meerdere stelen gevonden zijn kan het opschrift verklaard worden: ISER: I.H.HILDESH^M: Er is een Johann Hartmann Isern bekend, die in 1721 in Hildesheim een oven wil bouwen. Hij heeft tot 1737 in Hildesheim gewerkt en is vóór 1748 gestorven. Of zijn pijpen in het Westerwald verkocht zijn, nagemaakt zijn of in opdracht van hem gemaakt zijn is niet te verklaren.
19. Steel. Opschrift ISERIHM
ISERIHM
Dit opschrift was lange tijd een raadsel, omdat er geen pijpenmaker te vinden was met deze initialen. De tekst moet als volgt gelezen worden: ISER IN HILDESHEIM.
20. Steel. Opschrift .OHANNES KLEUTGEN. De naam Kleutgen komt in de plaatsen, behorende tot het gebied van Trier veel voor. De Kleutgens stammen af van de Knötgens uit Siegburg, die in 1586 naar het Westerwald kwamen. Meestal zijn de Kleutgens pottenbakkers, enkele van hen hebben ook pijpen gemaakt. Het gaat hier om een Johannes Kleutgen. Onder deze naam zijn meerdere personen tussen 1770-1820 als pijpenmaker in Höhr bekend.
21. Steel. Opschrift FABRICIR. W.H.REMY G.
Maker van deze pijp is Wilhelm Remy uit Grenzhäusen.

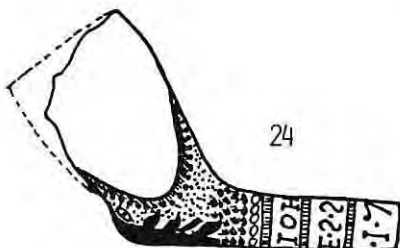

22. Steel. Opschrift IOHANNES ROTEN.B.
 Maker is Johannes Rotenberger uit Höhr, meester pijpenmaker bekend uit het jaar 1779.
23. Steel. Opschrift HRI CUS
 SCH WAD
 ERL AB IN
 HOR 1781
- De maker is Henricus Schwaderlab in Höhr 1781. Een pijpenmaker met deze naam uit Höhr staat in 1789 vermeld als afgevaardigde van het Trierse pijpmakersgilde.
24. Vissebekpijp. Opschrift IOH AN.N
 E.S.SC HMIT (de 2 'S' staan op
 1.7 4.5 hun kop)
- Johannes Schmit, Höhr, 1745. Een Johannes Schmidt is van vóór 1779 bekend.
25. Steel. Opschrift ...ANN.W STAUB..
- Een pijp van de pijpmaker Johann Wilhelm Stauber, bekend als pijpenbakker in Grenzhausen in de jaren 1770-1774, 1785 1786 en 1790, waarin hij als meester gewerkt heeft. In de andere jaren werkte hij als gezelschap bij andere pijpenbakkers.
26. Steel. Opschrift STEI NEBA (lees: Steinebach in Gouda)
 NGO UDAI
- De maker is Steinebach. Uit Höhr zijn de volgende personen met de familienaam Steinebach bekend:
 Jacob Steinebach, een pijpenhandelaar uit 1803.
 Johannes Steinebach, meester pijpenbakker 1803, 1809.
 Jacob Steinebach Schnatz, meester pijpenbakker 1803.
 Joseph Steinebach, zoon van een meester pijpenbakker, leidt in 1814 anderen in het vak op.
 Mathias Steinebach, meester pijpenbakker 1803, 1809.
 Peter Steinebach de oude, meester pijpenbakker, 1803.
 Peter Steinebach steyb., meester pijpenbakker 1803.
 Peter Steinebach, geb. 1764 in Höhr, werkt in 1815 in Venlo bij Jean Lenssen.
- Deze pijp is een duidelijke vervalsing van Goudse pijpen, daar een pijpenbakker uit Höhr onder zijn naam 'GOUDA' zet.
27. Steel. Opschrift IOHA NNES
 STEI NEBA
 CHIN HOR
- Maker Johannes Steinebach in Höhr. Er zijn twee pijpmakers van deze naam bekend, beiden uit het jaar 1803.
28. Rondbodempijp. Merk W. Op de steel links en rechts twee medaillons met het moeilijk leesbare opschrift:

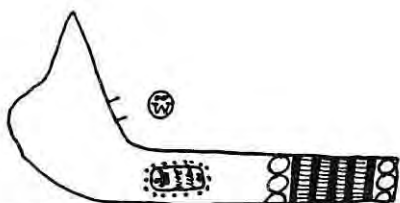
23

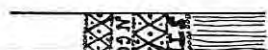
24

25

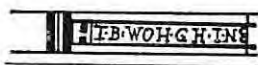
28

26

27

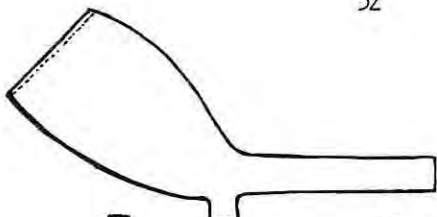
29

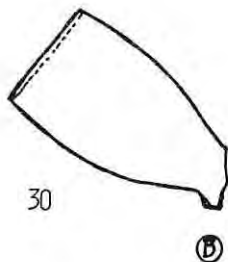
31

32

33

30

CM

FABRI WORT
CIRT MANN

Wortmann is een bekende familienaam in het deel van het Westerwald, dat bij Wied behoorde. Er zijn enige pijpenmakers met deze naam bekend. Vermoedelijk gaat het om een lid van de familie Wortmann uit Grenzhausen of Hilgert, die tussen 1750 en 1800 als pijpmakers vermeld staan. De beide medaillons zijn vergroot weergegeven.

29. Steel. Opschrift FABRICIRT I.B:WOH.GH.I.N
Maker onbekend. Westerwalds produkt.
30. Hielpijp. Merk de gekroonde D. Deze pijp heeft geen zijmerk bij de hiel. Maker onbekend, Westerwalds produkt.
31. Steel. Opschrift FABRICIRT P;HOERTER.
Maker P.Hoerter, deze pijpmaker is niet bekend.
32. Steel. Opschrift W:REM... ....SEN. Maker is Wilhelm Remy of Wilhelm Rems in Grenzhausen. Beiden tussen 1750 en 1800.
33. Hielpijp. Merk de gekroonde 46, zijmerk het Goudse wapen.
Maker onbekend, variant van de pijp op afb.11.

LITTERATUUR:

- E.Nijhof: Westerwaldpijpen uit de 18e eeuw. PKN 4e jrg.nr.13
- N.Augustin: Pijpen uit het Westerwald. Monogr. over kleipijpen nr.8
- M.Kügler: Zur Geschichte des Pfeifenbäckerhandwerks im Unterwesterwald. In: Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde-Töpferhandwerk. Bd.24, blz.237-259. Bonn 1982
- Correspondentie met Matthias Seeliger, Göttingen

Veel informatie komt uit archivalische bronnen, die hier niet allemaal genoemd konden worden. Geïnteresseerden wil ik graag inlichtingen verstrekken.

Alle afgebeelde pijpfragmenten zijn in het bezit van de auteur.

x